

Володимир Борисенко,
Світлана Візер

ВІДНОСИНИ КИЇВСЬКОГО МАГІСТРАТУ З МІСЦЕВИМ ДУХОВЕНСТВОМ У XVII СТ.



Вул. Гончарна й Андіївський узвіз

Берестейська церковна унія 1596 р. справила значний вплив на духовне життя і соціальні відносини українського народу. За певних умов вона могла стати важливим фактором у національно-духовному і державному відродженні української нації. Але для цього були потрібні кардинальні зміни в суспільній свідомості, максимальне врахування національно-духовних і культурних

особливостей українців, а також час для осмислення нововведень.

Запровадження унії наštтовхнулось на сильний опір різних соціальних груп українського народу. Проти неї виступила значна частина православних ієрархів, вбачаючи у нововведенні пряму загрозу існуванню православ'я в Україні. У своїх діях вони спирались на підтримку найбільш організованої і освіченої маси українського суспільства, якою на той час було міське міщанство.

Особливою непримиренністю до унії відзначались київські міщани. Їх активно підтримував Київський магістрат, вїт якого Я.Балика фактично очолив боротьбу міщан і православних церковників проти засилля уніатів. Зокрема, вони виступали проти дій першого уніатського митрополита у Києві М.Рогози (1596 – 1599), спрямованих на захоплення православних церков і монастирів й перетворення їх на уніатські. У 1597 р. польський король Сигізмунд III звернувся зі спеціальним листом до Я.Балики, де вимагав припинити протидію уніатському митрополиту. Але реальних наслідків королівський указ не мав.

Проте київський магістрат наприкінці XVI – на початку XVII ст. не вирізнявся монолітністю у ставленні до унії. В ньому, як і в Києві у цілому, існувала досить впливова група урядовців і торговців, які її підтримували. Лідером цієї групи був райця (радник) (1592 – 1613), а потім вїт Київського магістрату Ф.Ходика. Найбагатший судноторговець на Середньому Подніпров'ї, він мав сильний вплив на угруповання пропольськи налаштованого київського купецтва, міщанства і духовенства.

Особливо гостро боротьба розгорнулася у Києві на початку XVII ст. між православними і уніатами за Софійський собор, одну із святинь православ'я східних слов'ян.

Ставши уніатським митрополитом (1600 – 1613), І.Потій багато зробив не тільки для ідейного обґрунтування переваг унії, але і для її поширення на українських землях. За його ініціативою уніати спробували завладіти собором, але наштотувалися на сильний опір місцевого православного духовенства. Тоді в 1605 р. митрополит у спеціальному листі вимагав, щоб собор був переданий уніатам. Але на захист святині став Київський магістрат, який відмовився віддавати скриньку з православними церковними реліквіями¹.

Дії уніатів підтримав польський король. У спеціальному листі в 1608 р. він закликав київських міщан виявити "повинну уцтвистість и ушановане" до митрополита й підкоритись його волі. Проте міщани, підтримані магістратом, залишались вірними православію. Коли ж уніатський єпископ зробив чергову спробу силою захопити православні храми, то обурені міщани в 1611 р. напали на його резиденцію і завдали їй великої шкоди. Єпископ мусив звернутись з позовом до Задвірного асесорського суду проти Київського магістрату, якого вважав головним винуватцем конфлікту.



Флоровський монастир. Вул. Щекавицька, вид на Поділ і кладовище на горі Щекавиці (знісене 1930 р.)

Того ж року Київський магістрат вжив і інших силових заходів для повернення відібраних раніше у православних храмів. Було встановлено ктиторське право на Воскресенську, Добромикільську, Причискомикільську, Набережно – Микільську, Різдобогородицьку, Успенську, Борисоглібську та інші "околичные" церкви. Одночасно міщани замінили в них уніатських священиків на православних. Справу про "свавіля" київського в'їта і міщан розглядав сеймовий суд². Мабуть, судове рішення було не на користь патріотично налаштованих київських міщан і духовенства, бо лише через кілька років їм вдалося закріпити ктиторське право тільки над Успенською соборною церквою і захистити її від втручання уніатів³.

Одночасно Київський магістрат виступав гарантом економічних прав міщан у суперечках з цивільною владою. Він неодноразово захищав торгово-економічні привілеї киян від постійних посягань київського воєводи. Зокрема, магістрат протестував проти спроби С.Жолкевського перепідпорядкувати перевіз на Дніпрі воєводському управлінню. Справа розглядалася кілька років, аж поки в 1611 р. король Сигізмунд III не підтвердив право магістрату на цей перевіз і на збирання перевізного мита. Крім того, король заборонив брати з міщан надмірну данину рибою, і став на бік київського в'їта і в суперечці з воєводою у праві на забудову "підзамча"⁴.

Позиція польського короля у боротьбі Київського магістрату з воєводським управлінням пояснювалась прагненням заручитися підтримкою української громадськості. Саме в той період Річ Посполита вела кровопролитну війну з Московським царством, у якій головну роль грало українське козацтво. І тому економічні поступки Києву були вигідні для Польщі.

Водночас боротьба Київського магістрату за економічні права екстраполювалась і на національно-визвольний рух. Зі зміною економічного становища міщан посилювались і їх політичні позиції, прагнення до все більшого незалежнення від властей, а відповідно і послаблення влади поляків на Середньому Подніпров'ї.

Широкий резонанс по всій Україні мало продовження боротьби православних і уніатів за Софійський собор. Намісник митрополита Потія ігумен Видубицького монастиря А. Грекович у 1610 р. не дозволив православним священикам служити в Софійському соборі, поки вони не визнають зверхність митрополита греко-католицької церкви. Обурене київське духовенство звернулось по допомогу не тільки до міщан, але й до православної шляхти і козаків. За згодою з магістратом козаки виставили пости на вулицях, що вели до Софійської святині, й пояснювали людям, що їх хочуть хрестити в "лядську віру".

Це один з перших (коли не перший) випадок масового об'єднання представників православного духовенства, козацтва і міщанства у боротьбі проти чужоземного панування і власну національну державність. Поступово мінялись і форми опору наступу католицизму на українську духовність. Якщо раніше це проявлялось переважно у різноманітних протестаціях до короля чи сейму, позовах до судів чи відмовах священиків коритись уніатському митрополиту, то відтепер траплялися і збройні виступи. У відповідь на звернення Грековича до сеймового суду про несправедні дії православного духовенства і Київського магістрату козаки організували замах на нього у Видубицькому монастирі⁵.

Масовість і рішучість дій київських патріотів на деякий час вгамували уніатських ієрархів. Але з часом вони знову активізувалися. Грекович поширив владу митрополита Потія на кілька нових київських храмів, а коли схотів підпорядкувати собі й Михайлівський монастир, козаки "посадили його під лід воду пити" напроти Видубицького монастиря. Митрополит Рутський звинувачував перед Люблінським трибуналом київське духовенство, міщан (магістрат) і шляхту в тому, що вони "протівляться зверхній владі своїх митрополитів і підбурюють людей і козаків проти нього, як і проти його попередників". Хоч король і призначив комісію для розслідування вбивства, але воно залишилося нерозкритим і, можливо, немаловажну роль у цьому зіграло небажання польських властей загострювати ситуацію в той час, коли вони гостро потребували допомоги українських добровольців у черговій війні з Московією.

Місцеві уніати підозрювали певне коло причетних до цього вбивства сил. На слідстві брат вбитого пізніше агента митрополита Оклинського, направленого до Києва для збирання податків з міщан, стверджував, що вбивство організували "київські козачки – могло бути їх з тридцять, з вedomости войта киевского Федора Ходики и всех радец тогож Києва"⁶. І знову слідство не встановило головного винуватця. Напевне, тут можна погодитись з М. Грушевським, який вважав, що ці вбивства не були ініційовані ні магістратом, ні вищим київським духовенством, а лише свідчили про союз православної церкви з Київським магістратом у захисті православної віри⁷.

Київський магістрат не стояв осторонь конфесійної боротьби на українських землях і в наступні роки. Важливу роль зіграв магістрат у 1620 р., коли з'явилась можливість відновити православну ієрархію в Україні. Скориставшись поверненням ерусалимського патріарха Феофана з Москви додому через Україну, патріотично налаштовані київське православне духовенство, урядовці магістрату і козаки на

чолі з Петром Сагайдачним вирішили переконати його у необхідності висвячення православних ієрархів. Після прибуття до Києва у березні 1620 р. патріарх Феофан перебував у будинку Богоявленського братства на Подолі під захистом магістратських властей і особливої козацької охорони. Ознайомившись із ситуацією і переконавшись у загальнонародному прагненні до конфесійної самостійності, здагності відстояти свої права, патріарх відновив українську православну ієрархію.

Проте взаємини між Київським магістратом і православним духовенством склалися дуже важко. Часто їх економічні інтереси перетиналися. Однією з ключових причин конфліктів були претензії на спірні орні землі, угіддя та сіножаті. Традиційно в Україні православна церква, зокрема монастирі, були великими землевласниками і вели активну господарську діяльність. В маєтностях монастирів розвивались гуральництво і млинарство. Взагалі, млини у XVII ст. становили собою цілий комплекс промислових підприємств. Важливою галуззю монастирського господарства було виробництво поташу. Великими гутами в Києві володіла Києво–Печерська лавра. За гетьманування І.Мазепи в монастирських та єпископських володіннях значного розвитку досягло виготовлення паперу. В Україні здавна розводили тутові дерева та виробляли шовк. У XVII ст. центром його виготовлення була Києво–Печерська лавра. Зі збільшенням кількості новофундованих монастирів⁹ загострювалась і конкурентна боротьба в економічній сфері. Вона виходила за межі конфесії й зачіпала інтереси окремих феодалів, міст, державних установ.

Так, у березні 1611 р. почалась судова справа між Пустинно–Микільським монастирем і магістратом за сіножаті на дніпровських островах Глиниці та Лиска. Ігумен монастиря Р.Непитуций з братією скаржився київському воєводі С.Жолкевському на міщан Києва за те, що вони захопили монастирські острови і влаштували там свій паромний перевіз. Магістрат був притягнутий до відповідальності в Київському гродському суді, де міщани довели, що мають на те право, передбачене Магдебурзьким статутом. Суд ухвалив рішення про відхилення позову Пустинно–Микільського монастиря, оскільки міщани не підлягали юрисдикції цього суду¹⁰.

Цікаво, що дане рішення було прийняте за аналогією з вироком Люблінського трибуналу від 4 травня 1607 р. у справі між Миколаївським домініканським монастирем і київськими міщанами (йшлося про вирубування міщанами монастирської пущі)¹¹.

На цьому конфлікт не вичерпався, оскільки монастир апелював до головного Трибунального суду у Любліні. Дійшло до того, що справу розглядав у 1643 р. вальний сейм і ухвалив рішення про відміну вироку Київського гродського суду і Люблінського трибуналу й постановив передати справу на розгляд Задвірного асесорського суду. Суперечку припинив Владислав IV, підтвердивши права міщан на спірні землі.

Конфлікт між ігуменом Кирилівського монастиря та війтом і урядниками магістрату за право власності на Карпилівський ґрунт у передмісті Києва у 1627 р. залагодив лише Задвірний асесорський суд при втручанні короля Сигізмунда III¹².

У другій половині XVII ст. конфлікти між Київським магістратом і православною церквою не припинялися, але і вирішувалися на користь то однієї, то другої сторони, що пояснювалось політикою маневрування російського уряду в Україні. Бували випадки, коли міщани звертались до царського уряду, шукаючи підтримки і захисту, але московська влада сама найбільше шкодила розвиткові міст, керуючись

завжди власними імперськими інтересами. У 1680 р. цар Федір Олексійович підтримав Києво – Печерський монастир у протистоянні з магістратом, суворо заборонивши київським міщанам користуватись монастирськими земельними і рибними угіддями. Він навіть наказав гетьману І.Самойловичу покарати міщан за порушення прав монастиря¹³.

Можливо, цей крок царя був продиктований необхідністю заручитись підтримкою одного з найвпливовіших і найбагатших монастирів у процесі підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Ця справа зіграла свою роль і в переході монастиря під владу московського патріарха Іоакима в 1683 р., коли той благословив новообраного архімандрита В.Ясинського, скасовуючи цим давню константинопільську ставропігію української церкви. У 1688 р. московський уряд підтримав міщан Києва, що скаржились Івану, Петру та Софії Олексійовичам про захоплення козаками і монастирями міських ґрунтів на Кожум'яках, Приорці, Оболоні та островах Трухановому і Муромі.

У 1689 – 1691 рр. виник ще один конфлікт між Київським магістратом і Кирилівським монастирем з приводу земельних угідь. Для розслідування цієї справи та розмежування спірних угідь під горою Щекавицею було призначено дяка Алфер'єва. На основі його висновків 26 вересня 1690 р. Київська приказна ізба видала указ про розподіл угідь на Оболоні та у верхів'ях р.Сирець. Тоді ж Малоросійський приказ провів перевірку межових книг на спірні землі магістрату і монастиря. У 1691 р. суперечка розгорілась з новою силою. Врешті воєвода Г.Ромодановський наказав магістрату власними силами залагодити межові конфлікти міщан з ченцями монастиря. Того ж року виникла конфліктна ситуація між магістратом і Пустинно – Микільським монастирем навколо сіножатей Труханового острова та рибних угідь на озері Долобецькому, яка була залагоджена царським урядом. Він визнав право магістрату і монастиря на спільне користування угіддями¹⁵.

Ще одним приводом для конфліктів між Київським магістратом і православним духовенством була боротьба за шинкову монополію у місті. Право на неї здавна мали міщани. На початку XVII ст. почалась суперечка між київським католицьким єпископом і міщанами за можливість тримати шинки на Біскупщині. У 1602 р. у справу втрутився Сигізмунд III, надавши цей привілей єпископу. Натомість магістрат мав одержати в юрисдикцію єпископські садиби у Хрещатицькій долині¹⁶. Після цього в уряд почали надходити скарги магістрату про зменшення прибутків у зв'язку з відкриттям єпископських шинків на Біскупщині. Для їх перевірки король був змушений у 1604 р. наказати комісарам провести ревізію київських міських шинків. Тоді ж Сигізмунд III видав указ про поширення юрисдикції київського католицького єпископа на частину київської міської території за Глибочицьким ручаєм, так звану Біскупщину. У зв'язку з цим міська капщинна сума зменшувалась з 800 до 600 кіп грошів¹⁷.

Одним з найсильніших і найнебезпечніших конкурентів магістрату в цій боротьбі залишались монастирі. У 1618 р. вироком Задвірного асесорського суду Києво – Печерський монастир за порушення монопольного права міщан на шинкування був оштрафований на 5000 злотих на користь магістрату¹⁸. Однак міщанам не завжди вдавалось захистити своє право. Монастирі відшукували різні можливості для збільшення власних прибутків, які узаконювали спеціальні укази або привілеї польських королів, а пізніше – жалувані грамоти російських

царів. Зокрема, в 1645 р. Михайлівський монастир дістав право тримати шинок на своїх землях. А указ Владислава IV забороняв київським міщанам перешкоджати шинкуванню монастиря¹⁹.

Часто конфліктували магістрат і церква в такій сфері господарювання, як збирання податків, зокрема помірною. Право на його стягнення зі збіжжя, що продавалось на київському міському ринку, було надано Миколаївському домініканському монастирю ще князем Володимиром Омельковичем і підтверджено великим князем Вітовтом. Пізніше сплачувати це мито мусили не лише приїжджі продавці, а й київські міщани.

На початку XVII ст. після заселення Бискупської слободи пожвавлюється так зване житнє торговище на березі Почайнинської гавані, де зосереджується основна торгівля хлібом, а, отже, і основний збір помірною. В цей час серед пільг, наданих магістрату у відшкодування переданої під юрисдикцію католицького єпископа частини міської території за Глибочицьким ручасм, а також у результаті надання київським міщанам ктиторського права над Успенською соборною церквою на ринку, міщани добиваються права на збирання помірною за продаж збіжжя на старому міському ринку. Це право обґрунтовувалося ще й необхідністю утримання Успенської церкви.

Воно неодноразово підтверджувалося як польською владою, так і гетьманами та російським урядом. Після Визвольної війни 1648 р. Київський магістрат деякий час користувався всіма прибутками колишніх католицьких монастирів. Так, 1656 р. київський ковальський цех одержав право на володіння сіножатями на Оболоні, що раніше належали Миколаївському домініканському монастирю. Наступного року воно було підтверджено універсалом гетьмана І.Виговського²⁰. 1660 р. було юридично закріплено право київських міщан на колишні домініканські та єпископські ґрунти на Приорці та Оболоні, а також на прибутки з перевозних та митних зборів, у тому числі і помірною, яким раніше розпоряджалася католицька церква²¹.

Однак уже в 1691 р. помірний збір на житньому торговищі передається Київському митрополиту В.Ясинському для будівництва і утримання з 1695 р. Петропавлівського монастиря, заснованого на місці колишнього костелу. Причому монастиреві надавалось право шинкування на монастирському подвір'ї²². За міщанами ж зберігалось право на збирання помірною на міському ринку. Чіткого розмежування між двома ринками не було, і це викликало постійні конфлікти між магістратом і митрополитом. Так, жалувана грамота Івана та Петра Олексійовичів київським міщанам в 1695 р. підтверджувала права останніх на збирання помірною на міському ринку і забороняла митрополитові привласнювати цей податок.

Питання про помірне мито розв'язала угода 1709 р. між магістратом і митрополитом Й.Кроковським, за якою право на його збирання на житньому торговищі передавалось магістрату. Він мав щорічно виплачувати київському митрополиту 400 золотих, а міщани давали йому рибу десятину²³. В 1686 р. виник конфлікт між київськими міщанами і Межигірським монастирем відносно "лавочного места", в який втрутився київський воєвода Шереметєв. Він затвердив це місце за монастирем і зобов'язав його сплатити магістрату "куниці звиклі".

У 1688 р. розгорілась суперечка між Флорівським монастирем та київськими різниками за право збирання мита на міському ринку з продажу худоби і продовольчих товарів: коней, овець, волів, "дрібної скотини", овочів, фруктів, прянощів, солі, крупи, пшона. Оподаткування підлягали також калачники, хлібники, харчевники²⁴. Після

розслідування та перевірки київським воєводою І.Бутурліним привілеїв монастиря на збирання даного мита, указом 1698 р. Фролівському монастирю було заборонено збирати мито з київських міщан за продаж худоби і продовольчих товарів²⁵.

Якщо в першій половині XVII ст. конфлікти вирішувались переважно у судах, то після 1654 р. жодна з суперечок магістрату з церквою не розглядалась в судовому порядку. Справу, як правило, розслідували царські урядники, а рішення ухвалював російський цар чи київський воєвода. Документи цього періоду свідчать про наявність значної кількості царських указів та грамот із заборонаю його представникам втручатись у справи київського магістрату. Російський цар був змушений стримувати своє чиновництво, аби не викликати безпосередньої протидії Києва політиці, спрямованій на підпорядкування українських земель Московській державі. Непоодинокими були зловживання чиновниками магістрату своїм службовим становищем. Показовим у цьому плані є особа вїйта Ж.Тадрини (80-ті роки XVII ст.). Він відбирав у міщан і селян, у тому числі й монастирських, ниви, сіножаті, змушував їх платити додаткові платежі. Під виглядом візницької повинності забирав у киян коней і використовував їх у власних торгових операціях або повертав тільки за грошовий викуп. Усіх, хто пробував чинити опір, вїйт нещадно карав.

Нічим не відрізнялась від Ж.Тадрини і його дружина. Вона, як писали скаржники, "жен ихних ревнуя к мужу своему на прелюбодеяние бивала нещадно и пекла железом и мучила безневинно, а иных на смерть убивала"²⁶. Тривалий час кияни не наважувались навіть скаржитись на вїйта, боячись його "лютості". Так само мовчало й духовенство. Тільки у 1688 р. свавілля Ж.Тадрини набуло таких масштабів, що московські правителі наказали київському воєводі І.Бутурліну та гетьману І.Мазепі звільнити його з посади.

Проте подібних випадків було не так уже й багато. Відносини між магістратом і духовенством існували переважно в межах закону, за чим уважно стежили вищі урядові особи.

Ще одним податком, що породжував напруженість між двома сторонами, була рибна десятина. За давнім звичаєм кияни платили цей податок на замок. Але в останній третині XVII ст. рибна десятина була привласнена київським митрополитом. У 1687 р. уряд підтвердив це право митрополита, а з 1692 р. сплачувати його мусили не лише рибалки, а й торговці рибою²⁷. Слід зазначити, що лише з 1755 р. Київ припинив сплачувати цей податок митрополитові, посилаючись на указ про відміну внутрішніх податків в Україні.

Часто виникало протистояння між Київським магістратом і православною церквою з приводу перевозів на Дніпрі. Документальні джерела свідчать про існування трьох міських перевозів. Найдавніший із них – Хрещатицький – знаходився в гирлі Почайни на Хрещатицькій пристані, на шляху до Броварів. Він є на карті Боплана середини XVII ст., про нього згадують мандрівники П.Алеппський у 1653 р. і І.Лук'янов у 1701 р. У 20-х роках XVII ст. виникла суперечка між магістратом і Пустинно – Микільським монастирем щодо влаштування останнім перевозу на Дніпрі. За наказом Сигізмунда III від 2 травня 1628 р. монастир зобов'язувався відшкодувати заподіяні міщанам збитки у сумі 5 тис. кіп і використовувати зазначений перевіз лише у монастирських потребах. Але ченці апелювали до Люблінського трибуналу, і в 1633 р. Владислав IV вимагав від депутатів трибуналу уважного розгляду цієї справи. Проте міщанам все-таки вдалось 1645 р. витіснити ченців з Микільського перевозу. Король підтвердив давнє право

міщан влаштувати перевози по всій береговій лінії Дніпра за умови сплати монастиреві 1,5 камені воску щорічно²⁸.

У 1656 р. Б.Хмельницький дав дозвіл Кирилівському монастирю влаштувати містки "для лугшого проїзду на болотах, кои под Кириловским монастирем", з правом стягати мостове з київських міщан. Універсал 1688 р. гетьмана І.Мазепи підтвердив його право на збирання мостового з міщан Києва у монастирських маєтках²⁹.

З кінця XVII ст. міщани починають претендувати на Наводницький перевіз Києво-Печерського монастиря на шляху, що вів до Борисполя. В 1680 р. цар Федір Олексійович в жалуваній грамоті заборонив київським міщанам влаштувати власні перевози на тому відтинку берега Дніпра, що належав монастиреві. При цьому зазначалось, що збитки монастиря при втраті перевозу становили 1 тис. крб. за сезон³⁰.



Щекавиця, 1888 р.

Однак прибутки з міських перевозів значно поменшали після 1679 р., коли почали наводити мости, поскільки перевози відтоді діяли лише під час льодоходів.

¹ ЦДІА України. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.2. — Арк.1.

² Каталог документів з історії Києва. XV—XIX ст. — К., 1982. — С.51.

³ Там само. — С.53.

⁴ Там само. — С.52.

⁵ Грушевський М. Історія України—Руси. — К., 1995. — Т.7. — С. 396.

⁶ Там само. — С.399.

⁷ Там само.

⁸ Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні. К., 1997. — С.118.

⁹ Історія релігії в Україні: в 10-ти т. — Т.2. Українське православ'я. — К., 1997. — С.303.

¹⁰ ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.ДА. — Спр.517 Л. — Арк.321.

¹¹ Там само.

¹² ЦДІА України. — Ф.220. — Оп.1. — Спр.109. — Арк.1.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДІА України. — Ф.193. — Оп.1. — Спр.1089. — Арк.134.

¹⁵ Каталог документів з історії Києва. — С.83.

¹⁶ ЦДІА України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.51-52.

¹⁷ Архив ЮЗР. — Ч.8. — Т.5. — С.333 — 336.

¹⁸ Там само. — Ч.1. — Т.6. — С.460.

¹⁹ ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.535. — Спр.1763. — Арк.34-35.

²⁰ Каталог документів з історії Києва. — С.71.

²¹ ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.1. — Спр.183. — Арк.7-8.

²² Там само. — Ф.438. — Спр.430. — Арк.50-51; Арк.53-54.

²³ Там само. — Ф.1. — Спр.54649. (Лаз.33). — Арк.1.

²⁴ ЦДІА України. — Ф.128. — Оп. 1. — Спр.22.

²⁵ Там само. — Ф.248. — Оп.3. — Спр.116. — Арк.141-145

²⁶ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1996. — С.174.

²⁷ Каталог документів з історії Києва. — С.79.

²⁸ ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.ДА. — Спр.517 Л. — Арк.192-193.

²⁹ Там само. — Ф.1. — Спр.54088. — Арк.200, 202; Спр.54688. — Арк.202.

³⁰ Там само. — Ф.430. — Спр.655. — Арк.167-169.